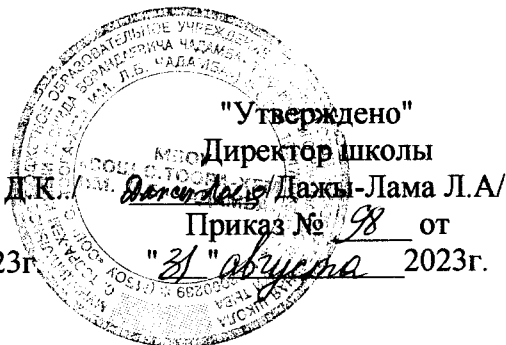

Муниципальное бюджетное образовательное учреждение
Средняя общеобразовательная школа с.Тоора-Хем им.Л.Б.Чадамба"
Тоджинского района

"Рассмотрено"
Руководитель МО
Чоф Чогунай ВВ.
Протокол № _____ от
"31" августа 2023г.

"Согласовано"
Зам.по УВР
Серенмаа Д.К.
Протокол № _____ от
"31" августа 2023г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА ПЕДАГОГОВ

по литературному чтению на родном языке

наименование учебного предмета (курса)

4 а. в. г. д класса

(уровень, степень образования)

2023-2024 учебный год

(срок реализации программы)

Ф.И.О. учителя (преподавателя), составившего рабочую учебную программу,

Торжу Анна Алексеевна - учитель начальных классов, высшая.

Байыр-оол Светлана Даваевна - учитель начальных классов, высшая

Самбуу Буяна Эресовна - учитель начальных классов, первая

Хомушку Чечек Сергеевна - учитель начальных классов

с.Тоора-Хем
2023 год

Тайылбыр бижик.

Тыва уругларны шын, кижизиг, эртем-билиглиг кижилер кылдыр ооредири – амгы уенин школаларыны эн-не кол сорулгаларынын бирээзи. Ужук-бижик номчуп билип эгелээринин эн-не кол дозу- эге класстар. 7-10 харлыынга чедир уругнун чугаа-домаанын ангы-ангы хевирлеринин (бижимел чугаа, номчулга, дыннап билири) сайзыраарынга таарымчалыг уези. Ынчангаш тыва литературлуг номчулга эге школага чугула эртемнернин бирээзи.

Бердинген программа 2-4-ку класстарнын уругларынга таарыштыр кылдынган.

"Литературлуг номчулга" номунда кирип турар чогаалдар программага дууштур темалар аайы-биле болуктей бердинген.

Эге класстарнын чечен чогаал номчулганынын программасы чечен эстетиктиг болгаш литература шинчилелдиг принциптерге даянмышаан, оон ундезилеттинген болгаш проблема-тематиктиг принципке чагыртып турар.

Ынчангаш эге школанын 2-4 класстарынын класс бурузунде ол-ла темалар катаптап кирип турар. Ынчалза-даа олар анаа-ла катаптап турар эвес, а уругларнын назы-хары улгадып, чувени шингээдип алырынын болгаш билиинин, деннели бедээни-биле чергелештир чогаалдарнын хемчээли, утказы болгаш дылдын уран-чечен аргалары чоорту нарыыдап, чаа чуулдер-биле немежип бар чыдар.

Чижээлээрге, 2-ги класска чылдын уелеринде бойдустун онзагай демдектеринин дугайында уругларнын алган билиглери 3-ку класска улам ханылаар болгаш тодараттынып, делгемчиир. Номчуур чогаалдарнын хемчээли улгадып, дыл-домаа, ооредилге-кижизидилгелиг ужур-утказы, чогаалдарны сайгарар негелделери улам нарыыдап оар дээш оон-даа оске.

Өөредилге программада эртемнин туружу

«2-4 класстарга номчулга программасы» ооредилге планын езугаар 2-4 класстарга номчулга болгаш чугаа сайзырадылгасы 1 шак. Чылда 34 шак.

ЧЕЧЕН-ЭСТЕТИКТИГ ПРИНЦИП

Чечен-эстетиктиг принциптин негелдезин езугаар уругларныц ооренир ужурлуг чогаалдарынын санынга программаже колдуунда чечен чогаалдын бедик шынарлыг улгегерин (созуглелдерин) кирип, оларныц шилилгезин шын тодарадыры негеттинер. Чогаалдын чугле сонуурганчыг утказын билиндирип, ооредилгиг, солун созуглелдерни номчуп бээри-биле кызыгаарланып болбас. Долгандыр турар хурээлелдин байлаан, оон чажыттарын коргузуп турар уран-чечен аргаларын болгаш кижилер аразында харылзааларнын байын коргузуп турар дээди, чараш сеткилдерни оттуруп, амыдыралда онза, чараш чуулдерни эскерип база танып-билип алырын, чуртгалгага ажы-толдун бот-хамаарылгазын хевирлээри чугула.

Чечен (уран) чогаалдары уругларны номчулгага ынак, бугу-ле чараш чуулге хандыкшылдыг, ону шын унелеп билир кылдыр чанчыктырар ужурлуг. Чечен-эстетиктиг принцип уран чуулдун аразында харылзааларны идепкейлиг тургузарын тодаргайлаар болгаш ону быжыглаарынын аргаларын баш удур айтыр.

ЛИТЕРАТУРА ШИНЧИЛЕЛДИГ ПРИНЦИП

Литература шинчилелдиг принциптернин негелделерин езугаар уругларны эге школадан эгелеп чечен чогаалдын будуш-шынарынын эн онзагай талаларын, ону илередип турар кол уран аргаларын бодууну-биле таныштырар. Кандыг-даа чогаалды сайгарып турар уеде овор-хевир бирги черде турар дээрзин сагындырбышаан, созуглелдин (чогаалдыцнутказын шын шицгээттирерин принцип негеп турар.

Авторнун идеялары, бодалдары, сагыш-сеткили чечен овор-хевирни дамчыштыр илереттинер. Чечен овор-хевирни тургузарынын кол чепсээ болгаш ону шын медегеп билип алырыныц кол аргазы сос болур. Чечен чогаалга сос тодаргай уткага (ону чугаа азы сезуглелдин узундузунден билип алыр) чагыртыр болгаш ол чогаалдын утказындан, оон ында кирген бугу-ле овор-хевирлиг системазындан ангыланып шыдавас. Бо талазы-биле литература шинчилелдиг принцип мурнунда турганы — свету чогаалдан, овор-хевирден ангылай коруп турган лингвистиктиг сайгарылганын принципинге удурланышкак.

Чогаал сайгарылгазынын уезинде состу тускайлап коор чорукту болдурбас. Чогаалдын чечен овор-хевирлиг системазында ону долдуруп чоруур боттуг кезектер, бодалдар, ужур-уткалар, харын-даа оларга хамаарылга чок состерни домактар-биле харылзаалыг кылдыр сайгарар. Чогаалдан "ушга тырттынган" ангы-ангы чурумалдыг кезектер ап, оларны уругларга сайгарар кылдыр бээр чорукту эге класстарга болдурбас.

Чечен чогаалды эпитеттер, деннелгелер, метафоралар болгаш дылдын оске-даа чурумалдыг уран аргаларын мооннеп чыып кааны кылдыр коруп болбас. Эге школага дылдын

чурумалдыг уран аргаларынын сайгарылгазы бердинген чогаалдын утказынга дууштур чоруттунар болгаш уругларныц чогаалды ханы билип, ында кирген овор-хевирни долу, четче сактып алырынга дузалаар.

Литература шинчилелдиг принцип номчулга номнарынче янзы-буру темалыг болгаш уткашынарлыг чогаалдарны кириеринин аргазын берип турар. Програма езугаар сумелеп турар чогаалдарнын жанлары база хой янзы: тоолдар, тоолчургу чугаалар, мифтер, тывызыклар, улегер домактар, дурген-чугаалар, кожамыктар, улустун ырлары, шулуктер, шиилер, чечен чугаалар.

Бо принцип номчулга болгаш чогаал сайгарылгазынын уезинде чогаалдын темазын, идеязын композициязын, уран-чечен аргаларын база оске-даа чугула нарын айтырыгларны таарыштыр чугаалажырынын, ону уругларга чоорту билиндиреринин угланышкынын берип турар.

НОМЧУЛГА ПРОГРАММАЗЫНЫН ТУРГУЗУУ БОЛГАШ КОЛ-КОЛ СОЛУГАЛАРЫ

Номчулга програмазы дорт кезектен тургустунган:

- 1) номчулганын тематиказы;
- 2) класстан дашкаар номчулга;
- 3) номчулга талазы-биле алган билиглери, чанчылдары болгаш мергежилдери;
- 4) чогаалдарнын хевирлери-биле (жанлары) практиктиг таныжылга.

Класка-даа, класстан дашкаар-даа номчуур чогаалдарнын данзызын програмада кирибээн, чугле оларнын чижек тематиказын болгаш анаа кириер айтырыгларнын кыска тайылбырын (аннотациязын) класстар аайы-биле сумелеп кириген. Ынчангаш моон сонгаар ооредилге номнарынын ("Торээн чугаа" номнарынын) авторлары кайы класка кандыг тодаргай чогаалдарны кириерин боттары хостуг шилип алып аргалыг.

Чамдык кол темалар класс бурузунун програмазында бар. Ынчалза-даа олар анаа-ла катаптап турар эвес, а уругларныц назы-хары улгадып, билинин деннели бедээни-биле чергелештир чечен чогаалдарнын хемчээли, утказы болгаш дылдын уран-чечен аргалары чоорту нарыыдап, чаа чуулдер-биле немежип бар чыдар.

4-ку класка номчуур чогаалдар уругларны 5-ки класстан эгелеп ангы-ангы эртемнерни, литератураны болгаш тоогуну ооредиринге белеткээр болганда, тыва чоннун шаандагы болгаш амгы амыдыралын, хосталга, аас-кежик дээш демиселин, тоогун улустун аас чогаалындан болгаш чечен чогаалдын эн-не дээр дээн чедимчелиг материалдары-биле бадыткаары чугула.

Башкы уругларны бичиизинден эгелеп коллективтиг езуга, бот-боттарынга негелделиг, шынчы, ак сеткилдиг, быжыг туруштуг, эрес-дидим болурунга, мозулуг аажы-чанга, куш-ажылга кижизидер сорулгалыг.

Уругларнын номчулга кичээлдеринге ооренир чуулдери оларга долгандыр турар бойдус болгаш ниитилел дугайында билиглери бээр, оларнын кижизидилгезинге улуг рольду ойнаар ужурут. Эрес-дидим, ак сеткилдиг, амыдыралга тура-соруктуг, бурунгаар чуткулдуг, куш-ажылга ынак, телептиг кижилер дугайында чуулдерни номчуп, сайгарып тургаш уругларны моральдыг мезу-шынарга, уjur-чурумга кижизидер. Ниитиге ажыктыг куш-ажылды алдаржыткан чогаалдар дамчыштыр уругларны куш-ажылга ынак болурун, ацаа боттарынын хире-шаа-биле киржин, ону хундулээрин; куш-ажыл кижин бурузунун хулээлгези болгаш эргези, амыдыраарынын база бир чепсээ дээрзин билиндирер.

Торээн чурт, оон бойдузу, кижилери болгаш оларнын чаагай чанчылдары, эртем, техника, культура, уран чуул талазы-биле чедишкннеринин дугайында чуулдер уругларны патриотизмин, интернационализмин езузунга, эстетиктиг овор-хевирнин аажы-чангына кижизидеринге деткимчени бээр болгаш уругларнын угаан-медерелинин саизыраарынга улуг уjur-дузалыг.

Тыва Республиканын куруне сулдезин, тугун, ыдык ырын уругларга таныштырар сорулга-биле, 2 — 4 класстарнын номчулга номнарынга кириерин сумелеп турар. 2-ги класка ыдык ырынын аялгазын дыннап, созунун утказын билиндирбишаан, аянынг номчуп ооредир. 3 — 4 класстарга созун долузу-биле шээжилеп, аялгазын сактып ап, ырлажып турар апаар.

Эге школа оореникчилеринин амыдыралчы арга-дуржулгазы байлак эвес, номчаан номнары, чогаалдары эвээш дээрзи билдингир. Оларда амыдыралды хайгаарап база чогуур туннелдер кылыпкы дег номчукчу дуржулгазы ам-даа четче хевирлеттинмээн.

Оон ужурундан эге школага чечен чогаал номчулгазы ангы-ангы чогаалчыларнын чогаалчы салымынын ылгавырлыг талазы, допчу намдары, чогаалчы ажыл-херекте-ри-биле таныштырарын негевес. Чогаалчыларнын допчу намдарын, чогаалчы ажыл-чорудулгазын,

чечен чогаалды монографтыг (авторлар аайы-биле) ооредиринин принциптин ортумак класстардан эгелээш, улуг класстарга чоорту кириген болур ужурулуг.

Ынчангаш эге школага чечен чогаал номчулганын ниити литература курузунун эге уе-чадазы болбушаан, ортумак школага литература талазы-биле узуктел чок билиг бээринин чугула кезээ болуп турар.

Эге школага чечен чогаал номчулганын программазы уругларнын аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадырынче кол кичээнгейни угландырып турар. Оон иштинде бир онзагай черни оореникчилерни шын чугаалап ооредиринин чугула хевири (аргазы) — номчулганын чанчылдарын шингээттирип хевирлээри болгаш ону сайзырадырынче угланган ажылдарны чорудары кол черни ээлеп турар.

Номчулга кичээлдеринин кол сорулганы — ыткыр (дынналдыр) номчурунун хевиринден эгелээш, ханы, медреселдиг иштинде номчурун чедип алыры.

Номчулганын шын, медреселдиг, аянын номчуур шынарларынын болгаш дынналдыр база иштинде номчуур хевирлерин уругларга шингээттирерде, янзы-буру аргаларны ажыг-лап, ажылдарнын хевирлерин чоорту нарыыдадып тургаш, билиндирерин сумелеп турар.

Ооредилгенин бирги чылында сос номчурунун аргаларын шингээттирип, ангы-ангы сосстерни, сос каттыжышкыннарын домактар болу бээр кылдыр ун аайы-биле (интонация) кожуп, чугурту номчулгаже чоорту шилчиир.

Ийиги чылында угаан ажылының база бир чадазынче унуп, иштинде номчулганын чанчылдарын боттандыраар.

Ушку чылында номчулганын темпизин элээн дурген шуудадыр. Номчулга уезинде уе камнаарынын чогулмачылыг аргаларын чеп ажыглаарын шингээттирер.

Дортку чылында номчулганын кол шынарларын (шын, чугурту, медреселдиг, аянын) колдуунда шингээдип апкан турар. Литературлуг шын адаашкын езугаар болгаш рольдар аайы-биле аянын номчурунун чанчылдарын ап, номчулганын чогуур темпизин шын сагып билген турар ужурулуг.

Эге школанын бугу-ле чадаларында башкы уругларны номчуп билир кылдыр ооредире-биле чергелештир уруглар боттары номчаан чогаалынын утказын сайгарып, ында кол чуулду илередип, оон чогуур (улулг эвес) туннелдер кылып шыдаптарынче угланган ажылдарны база чорудар. Оон ангыда номчаан созуглелдерин кезектерге чарып, оларга тус-тузунда ат тыварынга, абзацтар дузазы-биле план тургузарынга, номчаан чуулунун утказын делгеренгей (долу) азы допчу кылдыр чугаалап оорениринге чанчыктыраар.

Чечен чогаал эртеминге хамаарыштыр 3 — 4 класстарга дараазында бодуун билиглер-биле база таныштырып болур: автор дугайында кыска дыннадыглар, номчаан чогаалынын жанры, темазы, улустун аас чогаалынын бичии жанрлары — тывызыклар, улегер домактар, дурген-чугаалар, янзы-буру тывызыктыг бодалгалар дээш оон-даа оске.

Литературлуг номчулганын дамчыштыр чечен чогаалды уругларга ханы билиндирерде, оларнын хире-шаа-биле чогаадыкчы чоруунга ундезилеп, ону ооренип коруп тургаш, иштики сагыш-сеткилдин анаа хамаарылгалыг болурунун дуржулганын даянырын база сумелеп турар.

Чечен чогаал кижинин угаан-медреселинге, сагыш-сеткилинге салдарлыг болганда, ол уран чуулдун нарын хевиринге хамааржыр.

Чечен чогаал номчуп, чечен омур-хевирлер-биле танышкан тутум, уругларнын ниити сайзыралы, чувени угаап, медресеп билири, сагыш-сеткилинин бодалдары улам делгемчиир, ханылаар, байлакшыыр. Авторнун созуглелинге дууштур уругларның аас-биле харыылары, чечен омур-хевирге хамаарыштыр билип алган бугу-ле ажыктыг чуулдери оларнын чечен чогаалды шингээдип ап турарынын херечизи болур.

Программада бердинген чижек тематикаларга хамаарыштыр номчуур ужурулуг чогаалдар иштинден уруглар торээн черинин, долгандыр турар хурээлелдин; эш-оор болгаш уе-чергелеринин, оларнын чуртталгазынын, оюн-тоглаазынын, ужурулдарынын; бойдус болгаш оон камгалалынын; тыва чоннун чаагай чанчылдарынын; торээн чуртунун тоогузунден барымдааларнын дугайында билиглерни шингээдип алырлар.

Эге школанын чечен чогаал номчулганын дараазында кол-кол сорулгаларны чедип алырынче угланган:

1. уруглар номчаан (ооренген) чогаалдарынын утказын, оон маадырларынын ходелиишкыннерин, чорук-херектерин ханын шингээдип ап, анаа хамаарыштыр чогуур унелелди берип, боттарынын сагыш-сеткилин хайныышкынны-биле илередип шыдаарынын, чечен чогаалды долузу-биле шингээдип алырынын аргаларын сайзырадыр;

2. чечен чогаалдын уран чурумалдыг дылын, овор-хевир тургузарынга аян киирер аргаларын сеткип билир кылдыр уругларны ооредир; оларнын боданыр аргаларын болгаш чогаадыкчы бодалдарын сайзырадыры;
3. шулук чогаалын кичээнгейлиг дыннап билиринин аргаларын сайзыратпышаан, оон уран созун чарашсынар болгаш ханы шингээдип алырынын дуржулгазын мооннеп, анаа уран-чечен хооннуг болгаш сонuurгалдыг болурун кижизидер;
4. уругларнын ном-биле ажылдап, оон билиг тыварынга номну ургулчу номчуурунга негелделиг, чечен чогаалга сундулуг, уран состун тургузукчулары — чогаалчыларнын чогаадыкчы ажыл-херектеринге сонuurгалдыг болурун чедип алыр;
5. долгандыр турар хурээлел болгаш бойдус дугайында уругларнын боттуг бодалдарын сайзырадып, ону шын угаап болгаш медереп билиринин дуржулгазын байыдар;
6. хемчээл, утка, тематика, жанр талазы-биле ангы-ангы чогаалдарны ханы, шын билиндирер;
7. номчаан чуулунун утказын шингээттирерден ангыда, уругларнын ниити билиинин деннелин делгемчидеринин дуржулгазын байыдар болгаш амыдыралга оларнын мозу-шынарлыг, эстетиктиг хамаарылгазын база хевирлээр;
8. чечен чогаалды (номну) уруглар боттары шилип ап, ону таалап номчуксаар кузелин боттандырап;
9. уругларнын чугаазын сайзырадыр болгаш оларга чугаалап, номчуп, дыннап билиринин база созуглелдернин ангы-ангы хевирлерин сайгарып шыдаптарынын чанчылдарын шингээттирер.

№	№	Кичээлдин темазы	шаг ы	Ай, хуну		Онаалга
				план	факт	
1-ги улдун						
1	1	Ч.Кара-Күске «Камнаалыңар», В.Саарымбуу «Төрээн Тывам кижилери», Ч. Куулар "Эртинелиг бурун Тывам"	1			
2	2	С.Сүрүн-оол. Шүлүк «Чанган куштар» Х.Ойдан-оол «Баштайгы сегиржип алыышкын» А.С.Пушкин.шүлүк «Күс»	1			
3	3	Тывызыктар. Үлегер домактар	1			
4	4	Оюн үдээн чугаалар. Шимченгир оюннар. Дүрген-чугаа	1			
5	5	Чоннун ырлары. «Кадарчы», «Алды баштыг Кара-Дагны» (тыва улустун ыры)	1			
6	6	О.Сувакпит «Камналга» (чечен чугаа)	1			
7	7	Э.Кечил-оол «Үндүр имнедипкен» (чечен чугаа)	1			
8	8	С.Сарыг-оол «Дуза када бергеним» К.- Э.Кудажы «Маргылдаа»	1			
II-ги улдун						
9	1	Х.Ойдан-оол «Эгерек биле Эзирек» С.Тока «Бистин аңчывыс»	1			
10	2	Л.Чадамба «Кушкаштар»	1			
11	3	С.Сарыг-оол «Саржаг дажыглаан»	1			
12	4	М.Эргеп «Хөртүкке турлагжыыр» М.Эргеп «Анай».	1			
13	5	Л.Чадамба «Кыжын» Х.Ойдан-оол «Баштайгы хар», «Олегтин өңнүктери»	1			
14	6	И.Крылов. Басня «Көрүнчүк болгаш сарбашкын» С.Сүрүн-оол. Басня «Өрге биле күске»	1			
15	7	Э.Кечил-оол «Кеземче» Л.Толстой «Сөөкчүгөш»	1			
16	8	К.-Э.Кудажы «Чүрек иштинде ок»	1			
III-ку улдун						
17	1	С.Комбу «Эжеш куштар хоюспаңар», С.Сарыг-оол «Кижиги – бойдустун төлү»	1			
18	2	Ч.Ондар «Хүн» Е.Танова «Өңнүктөр»	1			
19	3	С.Тока «Черликпен»	1			
20	4	Ш.Суваң «Алдын-Кушкаш»	1			

21	5	С.Сарыг-оол «Шиижекчигеш», К.Тюлюш «Улуургак, билииргек Дагаажык»	1			
22	6	С.Сүрүң-оол «Кызыгааржыга», А.Арапчор «Эр кижиниң чаңгыс сөстүү», С.Михалков «Степа биле Егор».	1			
23	7	М.Пришвин «Изиг түлүк үе» К.Ондар «Ыглапкан хар»	1			
24	8	Е.Танова «Ава дугайында сөс». (Үзүндү) Е.Танова «Кырган-авам келди-ле!»	1			
25	9	«Үш чүүл эртемниг оол» (Тыва улустуң тоолу) «Боралдай ашак» (Тыва улустуң тоолу)	1			
26	10	Тыва улустун тоолу «Съынак» «Тоолду чүге чажырбазыл» «Алдан ала чылгылыг Алаадай-Мерген»	1			
IV-ку улдуң						
27	1	С.Пюрбю «Шортан мунган эзир» С.Пюрбю «Бөрттүг дилги» М.Өлчей-оол «Тергелиг аът»	1			
28	2	О.Сувакпит «Хаважыгаш», шүлүк	1			
29	3	«Мөге Союспан» (Төөгү чугаа) «Ийи кыс» (Тоолчургу чугаа) «Часкы» (Тоолчургу чугаа)	1			
30	4	С.Сарыг-оол «Оюннар» О.Сувакпит «Хуулгаазын кажыктарым»	1			
31	5	Б.Хөвөңмей «Адазының айбызынга» Л.Чадамба «Ивижилер оолдары»	1			
32	6	«Хек» (Ненец улустуң тоолу) «Чанагаш-оол» (Хакас улустуң тоолу) М.Кенин-Лопсан «Калдаракты азырап алганым»	1			
33	8	С.Сарыг-оол «Оттуг терге» О.Саган- оол «Кызыл Сылдыс ордени»	1			
34	9	М.Өлчей-оол «Кирген кижээ» Н.Ооржак «Адазының дузалакчылары» К.- Э.Кудажы «Чазый хырын башка халдаар»	1			